

רעיון התשובה במשנתו של רבי יוסף אלבו

התשובה היא אחד מרעיונות היסוד במחשבת ישראל, וכמאמר הראי"ה קוק זצ"ל: "התשובה היא תופסת את החלק היותר גדול בתורה ובחיים, עליה בנויות כל התקוות האישיות והציבוריות".¹

מקורה של מצוות התשובה הוא בתורה, שנויה היא בנביאים ובכתובים, ודנו בה חז"ל בתלמוד ובמדרשים, והוגים יהודים בכל הדורות הקדישו לה את רעיונותיהם והגיגיהם. גם רבי יוסף אלבו (להלן: רי"א) הקדיש בספרו *ספר העקר* ארבעה פרקים העוסקים במצוות התשובה.² להלן נתאר מצווה זו, מהותה ודרכיה, כפי שהיא מובעת בפרקים הללו.

מהותה של התשובה

ההנחה היסודית שממנה יוצא רי"א בדונו בתשובה היא שבכל מצוות התורה אין אחת המביאה את האדם לתכלית התורה, היא אהבת השם, יותר מן התשובה. לדעת רי"א מצוות התשובה היא "כללית יותר מן התפלה, שהתפלה אע"פ שתועיל לענינים הפרטיים, מכל מקום לא תועיל לתת השכר לנפש כתשובה" (פרק כה). לדעת רי"א, התפילה עצמה "אינה עקר מעקרי התורה" (מאמר ד, פרק טז), אלא היא עיקר מסתעף³ מן ההשגחה מבחינה זו שמי שמאמין בהשגחה אלוקית צריך גם להאמין שהתפילה "מועילה לו להצילו מרעתו". מי שאינו מתפלל בעת צרתו או שאינו מאמין בהשגחה, או גם אם הוא מאמין בה אבל מטיל ספק ביכולתו של ה' להצילו, הריהו כופר.

¹ הראי"ה קוק, אורות התשובה, ירושלים, תשט"ו.

² מאמר רביעי, פרקים כה-כח. כל המובאות להלן מספר העקרין הן ממהדורת ורשה 1877, די"צ ירושלים תשי"ד.

³ עיקרה של תורת רי"א בספר העקרין הוא מניין עיקרי האמונה הישראלית שלדעתו הם שלושה, שלא כמניינו של הרמב"ם (שלושה עשר) ושל ר' חסדאי קרשקש (ששה) – ומהם מסתעפים שורשים וענפים. רי"א דן בדת היהודית לפי הקשר הפנימי של חלקיה כמערכת סדורה וקשורה קשר לוגי של עיקרים, שורשים וענפים שלא ייתכנו בה סתירות. ראה: אליעזר שביד, ספר העיקרים לרי"א אלבו, ירושלים 1967, עמ' 15-16.

מהותה של התפילה, לדעת רי"א, היא הכנה לקבל את הטוב מאת ה', טוב שאי אפשר שיגיע לאדם ממקור אחר. וככזו, התפילה שהיא אחת ממצוות התורה, אמנם מועילה לאדם מבחינות מסוימות והיא "סגולה מיוחדת מאשר לה מצד עצמה הוא ענין כולל שהוא מועיל לכל הדברים" (פרק כ), אבל אין היא מובילה את האדם ישירות לתכלית האמיתית של האמונה כמו מצוות התשובה. בטיעונו זה על חשיבותה המיוחדת של מצוות התשובה מסתמך רי"א על פסוקים מפורשים בפרשת נצבים, שלדעתו עיקרה – הציווי האלוקי על התשובה:⁴ "ושבת עד ה' אלקיך ושמעת בקלוי" (דבי ל ב). עפ"י הנאמר "כי המצוה... לא בשמים היא" (שם יב), אומר רי"א כי "ראוי לך להשתדל ולטרוח בעדו כל טורח שבעולם אפילו לעלות לשמים אם אפשר... כדי להשיגו, שהוא דבר הערך מאד". מה עוד שמצוה זו קלה היא מאד: "כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשתו" (שם יד).

על ידי התשובה מגיע האדם לאהבת השם, ועל ידיה הוא יכול להגיע גם לדבקות בו, ומן הדבקות – לחיים הנצחיים. ע"י התשובה יכול אדם להגיע גם למצב שבו "הזדונות נעשות לו שגגות", כמאמרו של ריש לקיש בגמרא (יומא פו ע"ב). הדבר נכון הן לעושה תשובה מאהבה והן לעושה אותה מיראה. רי"א מסביר, שהעושה תשובה אפילו מיראה, אם "הוא ירא וחרד אל דבר ה'; ולא יבקש עילות וצדדין לתלות בהן משפטי האל הישרים", גם אם חטא וחזר בתשובה ראוי הוא לקבל שכר. ואף על פי שיש הבדל מהותי בין תשובה מאהבה לתשובה מיראה, "השם יתברך הבטיח שהוא יעזור אל השב מיראה בתחלה שישוב אח"כ בתשובה שלמה לפניו", וזה מה שנאמר בפרשת נצבים: "ומל ה' אלקיך את לבבך" (ל י). רי"א לומד מפרשה זו כי האל נותן הזדמנות שווה לכל מי ששב בתשובה שלמה, ללא אבחנה במקורה של התשובה. השב מאהבה והשב מיראה יגיעו שניהם בסופו של התהליך אל "התכלית הנרצית".

לאחר שרי"א הניח את ההנחה המרכזית שלו וקבע את התוצאה הסופית של כל חזרה בתשובה, חוזר הוא ודן בהנחה עצמה ומעלה את השאלה בדבר השוויון בגמול הניתן לחוזר מיראה כמו לחוזר מאהבה. רי"א אומר ש"ישורת הדין נותן שהשב מיראת עונש אין ראוי שתשובתו תועיל כלום, שהפעל שעליו

⁴ בקביעה זו מסתמך רי"א על הרמב"ן: "וכן פירש הרמב"ן ז"ל שעל התשובה ידבר", אך אינו מביא את דבריו. נראה שהוא מרמז לפירושו של הרמב"ן לדבי ל יא: "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוה היום, המצוה הזאת על התשובה הנזכרת כי יהשבת אל לבבך" (א) "ושבת עד ה' אלהיך" (ב) מצוה שיצוה אותנו לעשות כן".

ישובח האדם או יגונה, או שעליו ראוי לקבל שכר או עונש, הוא הפעל הבחיריי שלא יתערב בו צד עונש כלל, והשב מיראה אין זה פעל בחיריי גמור, ולמה יקובל עליו שכר כללי? אדם שעשה תשובה עשה זאת מתוך הכרעה רצונית חופשית, ועייכ מגיע לו שכר, אבל אדם שעשה תשובה מיראת העונש, בעצם אין לו הכרעה רצונית וחופשית. אילולא העונש הצפוי על חטא לא היה שב בתשובה, כלומר התשובה נכפתה עליו, למה מגיע לו אותו השכר, אם בכלל, כמו לחברו השב בתשובה מאהבה.

כאן מבחין רי"א בשני סוגים של יראה. האחד – יראה מעונש, ודומה הדבר לעבד המתחנך לאדונו תוך שזה מלקה אותו, וכשיפסיק האדון את ההלקאה, ישוב העבד לסורו, כמו שעשה פרעה: כאשר הוכה בחזקה אמר "ה' הצדיק" (שמו"ט כז) וכשסרה המכה – חזר לסרבנותו לשחרר את ישראל.

עובדה זו, אומר רי"א, מורה על כך כי השיבה הראשונה של האדם לא הייתה פרי הכרעה רצונית, חופשית, ועייכ אין תשובה כזו ראויה שתחשב כלל תשובה. הסוג השני של תשובה מיראה היא תשובה מתוך פחד השם ומיסורים אפשריים, שאף כאשר אדם חי בטוב וברוחה, בכל זאת תמיד "פחד אלקים לנגד עיניו, והוא ירא וחרד מאימת יסוריו, בהיותו מאמין שכל הדברים באים מהשיי על צד הגמול והעונש". אדם כזה, כשהוא שב בתשובה ראוי לקבל שכר, והזדונות נעשים לו כשגגות. וכל זה, לדעת רי"א, בא מתוך כך שאפשרות התשובה מעיקרה אינה עניין טבעי לאדם, "שאין ראוי ששיג הבעל תשובה שום מדרגה מצד עצמו", אלא הוא חסד שעשה לו האל, ועייכ האל גם סולח וגומל טובות לאדם גם כשהוא שב מחטאו מיראה ולא דווקא מאהבה.

החסד שהאל עושה עם בריותיו מקבל בהשקפת רי"א משמעות מעניינת מאוד. לפי השקפתו, יש לכל יצור בעולמו של הקב"ה שתי שלמויות: השלמות העצמית שלו המתפתחת ופועלת בכוחותיו שלו; והשנייה – זו השלמות שבאה לו ליצור רק מיכולתו האין סופית של האל הבורא. אל שלמות זו אין היצור יכול להגיע בכוחות עצמו. הוא זקוק לחסד אלוקי, שאם הוא שופע עליו, מתוך חסד של נתינה אלוקית הוא, ולא דווקא מפני שהוא מגיע לו ליצור.

בהקדמה לספרו רי"א מדגים תפיסה זו באמצעות הדבורה ופועלה:

[ש]אף על פי שאין מדרך הדבורה כפי טבע חמרה שימצא בה ההבנה לבנות הבתים ההם מהשערה שהדבש כנוס בה בתמונה הששיות [=משושה] להיות הפועל מבחר הפועלים, נתן בה הבנה לבנותם בתמונה הזאת... וכל זה נמצא לדבורה מצד היותה פעל האל יתברך, שראוי

שימצא בה יתרון מזה הצד על מה שיגזור טבע חמרה. וזהו הנעימות אשר מצד הפועל הנמצא בפעולות האלהיות.

הדבורה מטבעה מייצרת דבש, אבל השלמות הגיאומטרית של חלת הדבש, לא טבעית היא לדבורה, אלא באה לה בחסד הבורא עליה בלבד.

לדעת רי"א, מידת החסד הבאה על האדם מאת האל משפיעה על כל יחיד ויחיד, "כשיעור מה שיכין עצמו לקבל מן החסד האלהי", וכמו שאומר משורר תהלים: "והתענג על ה' ויתן לך משאלות לבך" (לו ג), וכן: "שאל ממני ואתנה גוים נחלתך" (ב ח), ועוד: "הרחב פיך ואמלאהו" (פא יא).

טיבו של החסד שהאל עושה עם האדם השב בתשובה תלוי בשאלה, בבקשה, ששואל האדם עצמו. על כן, אם למרות חטאו מאמין השב מיראה בהשגחה האלוקית ומכיר בעונש הבא עליו שהוא מאת האל, בסופו של דבר תשובתו תתקבל, אף שצריך הוא כפרה כשוגג. השב מאהבה זוכה לחסד אלוקי ותשובתו מתקבלת לגמרי, והוא בבחינת "אני אהבי אהבי" (משלי ח טז).

עם שהבהיר רי"א שרק החסד האלוקי הוא הנותן את הערך המלא של התשובה, הוא מנמק את ההכרח במתן חסד זה. רי"א מסביר שתכלית היצירה האנושית היא השארת הנפש אחרי המוות, והיות שהאדם הוא "מעשה ידי הש"י הנה הוא חפץ שיגיע אל תכליתו המכוון בו שהיא השארת הנפש" (מאמר ד' כח). והיות ויצרו של אדם מתגבר עליו כל יום, וכמעט אין אדם, צדיק ככל שיהיה, שלא יתפתה, אם מעט אם הרבה, לעצת היצר, כמו שנאמר "כי יצר לב האדם רע מנעריו" (ברי' ח כא) – ועל פסוק זה אומרים חז"ל ביטוי חריף ביותר: "עלובה עיסה זאת שהנחתום מעיד עליה שהיא רעה" (סוכה נב ע"א) – לפיכך לא ייתכן שאדם לא יחטא בפועל אם מעט אם הרבה. וכל חטא של אדם, מוסיף רי"א, בא יחד עם הרחורי עברה, שעליהם אמרו חז"ל: "הרחורי עבירה קשו מעבירה" (יומא כט ע"א). ואם אכן כך הוא, ראויים בני אדם "שיהיו נדונים בעונש נצחי", אבל ע"י כך לא תצא תכלית היצירה – השארת הנפש – אל הפועל. על כן "התחכם הש"י ברחמיו וברב חסדיו לעשות חסד עם המין האנושי לפתוח לו שערי תשובה שעל ידו יתנצל ממכמורות יצר הרע ממיתת הנפש".

דרכי התשובה

בהמשך דיונו מציג רי"א את הדרכים לתשובה כפי שהוא רואה אותן. הרמב"ם מונה, כידוע, בהלכות תשובה שש דרכים: עזיבת החטא, הסרתו ממחשבתו, החלטה לא לחזור לחטא, חרטה על שעבר, העדת יודע תעלומות שלא ישוב לחטאו, וידוי.

רעיון התשובה במשנתו של רבי יוסף אלבו

ר"י א מציג רק שלוש דרכים,⁵ שבאמצעותן "יטהר האדם מעוונותיו ויזכה מחטאתו לפני אדוניו" (פרק כו): המחשבה, הדיבור, המעשה.⁶ המחשבה היא החרטה שאדם מתחרט על חטאיו, כהגדרת הנביאים: "אין איש נחם על רעתו לומר מה עשיתי" (יר' ח ו), וכן: "מי יודע ישוב ונחם, והשאיר אחריו ברכה" (יואל ב יד).

חדיבור הוא מצוות הווידי. כל אדם חייב להתוודות על חטאיו, כמפורש בתורה: "והתודה אשר חטא עליה" (וי' ה ה).

המעשה הוא כדברי הנביא הושע: "ולא נאמר עוד אלקינו למעשה ידינו" (יד ד), לאמור: כדי לשוב תשובה שלמה אין די בחרטה, שהיא פעולת המחשבה, וגם הווידי אין בו די, אלא צריך אדם לממש את תשובתו בכך שאכן לא יעשה עוד מעשים אסורים שעשה ועליהם הוא מתחרט ומתוודה. מעניין שגם הרמב"ם, בתארו את דרכי התשובה,⁷ מסתמך אף הוא על הפסוק שמביא ר"י מהושע, אלא שהרמב"ם מביא אותו כאסמכתא לשלב נוסף בדרכי התשובה שאינו מופיע אצל ר"י א, הוא השלב שבו מעיד השב את האל עצמו כעד שלא יחזור לרשעו: "ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא".⁸ גם רבינו בחיי בחובות הלבבות (סוף פרק ד) בשער התשובה מביא פסוק זה עצמו כחיוק לדעתו שמי שמקבל על עצמו לשוב בתשובה מציין בכך ש"יודע הוא את רוע מעשהו וגודל חטאו".

⁵ אפשר לראות בהצגת שלוש דרכים בלבד עיקרון מבני השולט בכל ספר העקרים. בשאלה העיקרית שבה דן הספר, שאלת עיקרי האמונה, מציג ר"י שלושה עיקרים בלבד (ראה לעיל הערה 3), וכן הוא מונה רק שלושה מעכבי תשובה.

⁶ השוה: רמב"ן בפירושו לויקרא א, ט: "...מעשה בני אדם נגמרים במחשבה בדיבור ובמעשה..."

⁷ רמב"ם, הלי תשובה, פרק ב, הלכה ב.

⁸ את העדת האל לשיבת אדם בתשובה מוצאים כבר בדברי חז"ל: בילקוט שמעוני להושע, סימן תקלב: "רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר: 'שובה ישראל עד ה' אלקיך' (הושע יד ב) – אומרים ישראל לפני הקב"ה: רבונו של עולם, אם אנו עושים תשובה מי מעיד עלינו? אמר להם הקב"ה: לרעה נעשיתי לכם עד... ולטובה איני נעשה לכם עד? הוי: 'שובה ישראל עד ה' אלקיך'" (יש כאן משחק מילים עד=עד).

מעכבי תשובה

הרמב"ם מציין בחלכות תשובה "ארבעה ועשרים דברים מעכבין את התשובה"⁹ ולעומתו רי"א מציין שלושה בלבד: העלמת החטא, ההתנצלות, אהבת הכבוד והממון.

העלמת החטא – אדם שלא הכיר או לא ידע כלל שחטא, לעולם גם לא יתחרט וגם לא ישוב בתשובה. הוא דומה לחולה שכל זמן שלא ירגיש או לא ידע שהוא חולה לא יוכל להתרפא, כי גם לא יבקש רפואה,¹⁰ ועל זה אומר דוד: "כי פשעי אני אדע" (תהי' נא ה'), ולישעיה הנביא נאמר: "קרא בגרון אל תחשך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם" (נח א). מפסוקים אלו משמע שידיעת החטא הכרחית היא לתשובה, כי אם אדם אינו יודע שהוא חוטא, גם אינו יודע, או שאינו מרגיש, שצריך הוא להתחרט.¹¹

ההתנצלות – אף ההתנצלות מונעת תשובה, כי כאשר יש לו לחוטא נימוקים או אמתלות לחטאו לא יתחרט על מעשיו ולא יתודה עליהם. וזה, אומר רי"א, מה שאמר שלמה המלך: "מכסה פשעיו לא יצליח" (משלי כח יב). לענין זה רי"א מביא את דברי אדם הראשון שהתנצל על חטאו ואמר לאלוקים: "האשה אשר נתת עמדי" (בר' ג יב), ולא הועילה לו ההתנצלות הזו. רי"א מוסיף ומדגיש כי מה שנאמר לו לאדם "כי שמעת לקול אשתך" (יז) צריך ללמדנו כי כל אדם חייב לפעול עפ"י שכלו שניתן לו, כדי שלא יחטא ולא ייטה אחר נטיות גופניות או אחרות שלו. ועל כן כשחוטא מאשים למשל את חברו או משתמש באמתלות שונות, לא תועיל לו התנצלות זו.

אהבת הכבוד או הממון – גם אהבת הכבוד והממון היא מן המעכבים את התשובה. אדם אינו צריך לנטות אחר אהבותיו השונות. כל דרכיו וכל פעולותיו, גם מעשה התשובה, צריכות לבוא רק מאהבת השם.

⁹ וראה לענין זה את הערותיו של הרב שי"ת רובינשטיין בפירושו לספר המדעי במשנה תורה לרמב"ם, ח"ג תשובה, תל-אביב תשט"ו, פרק רביעי, הלכה א. הרב רובינשטיין מציין את דברי הרי"ף שמביא מניין זה בשם ברייתא, ואת דברי הרמב"ם באחת מתשובותיו על מקורה של ברייתא זו: "זה המנין אינו בגמרא ולא בתוספתא ולא בספרא".

¹⁰ והשווה לדברי הרמב"ם, שמונה פרקים, פרק שלישי, שבו הוא משווה את החוטאים לחולי הנפשות. שניהם חייבים לפנות אל הרופאים או אל החכמים.

¹¹ רעיון הגיוני זה, שמי שלא ידע או לא הכיר כלל שחטא גם לא יתחרט, מקורו במשנתו של אריסטו. רי"א אינו מצטט אותו, אלא מציין "כמו שאמר אריסטוטלס בספר המדות", וראה שהוא מרמז לדברים שכתב אריסטו באתיקה מהדורת ניקומאכוס תרגום י"ג ליבס, ירושלים / ת"א 1985, ספר ג, פרק א, בעיקר עמ' 59. וראה: הערתו של ש"ב אורבאך, עמודי המחשבה הישראלית, ירושלים תשט"ו, עמ' 459.

מעשה המלך שאול משמש לר"י דוגמה למונעי התשובה. כשחטא שאול בעמלק חסרו לו שלושת התנאים הנדרשים, ואף שבדבריו אל שמואל הודה בחטאו פעמיים, לא נתקבלה תשובתו כלל. הסיבה לכך הייתה שבתחילת דבריו הכחיש את החטא ולא הכיר כלל שחטא, וכשאמר לו שמואל: "ולמה לא שמעת בקול ה'?" (שמי"א טו יט) השיב: "אשר שמעתי בקול ה' ואלך בדרך אשר שלחני ה'" (כ). זאת ועוד, שמואל אמר לו שבהתעקשותו לומר שלא חטא כלל, הגדיל את חטאו, "כי חטאת קסם מרי ואון ותרפים הפצר" (כג), ועל כך שאול התנצל בשנית ושיקר לשמואל: "כי יראתי את העם" (כד). לפיכך לא נענה לו שמואל כשביקשו שאול לשוב עמו, ונעה לו: "לא אשוב עמך כי מאסתה את דבר ה'... ויסב שמואל ללכת" (כו-כז). רק כאשר חזר בו שאול מעמדתו הראשונה והודה בחטאו, הודאה ללא התנצלות, ללא נימוקים וללא שקרים, ואמר "חטאתי" (ל), רק אז הסכים שאול לשוב עמו אל העם ולכבדו. אמנם בזאת הראה שאול כי הודאתו בחטא באה מתוך אהבת כבוד "עתה כבדני" (ל), ולא מתוך אהבת השם, לא נתקבלה תשובתו ושמואל נצטווה למשוך את דוד למלך במקום שאול. ר"י מוסיף הערכה שמאז נמשח דוד למלך לא נמנו עוד במקרא שנות מלכותו של שאול.¹²

בהמשך דיונו בדרכי התשובה מעלה ר"י שאלה נוקבת: "אחר שנעשית העבירה בפועל מה תועיל התשובה בחרטה ובידוי, וכי ההורג את הנפש או המחלל את השבת וחזר בתשובה בפיו ובלבו, התשוב נפש הנרצח אליו או השבת המחולל אם ישוב נשמר בזה?" ברור לגמרי שהתשובה היא שלילית, שהרי לא נפש הנרצח ולא שבת מחוללת ישובו מחדש למה שהיו, ותשובתו של העובר את העברה אינה משנה ולא כלום. אלא ששאלתו של ר"י מתייחסת אל מהותה של התשובה ואל גורלו של החוטא השב, והוא מתייחס אל סוג העברה שנעשתה, ועל פיו אפשר לקבוע את יעילותה של התשובה. ר"י מבחין בין חטא שנעשה מרצון לבין חטא שנעשה באונס. על חטא שנעשה מרצון אין חרטה מתקבלת, אבל אם השב בתשובה מתחרט על מעשיו ומודה שעשה מעשה שמוטב אילו לא נעשה ויחד עם זאת הוא מקבל עליו שלא יעשה שוב מעשה דומה, אז חרטתו מתקבלת.¹³ וגם אם התשובה נעשית מיראה ולא מאהבה, ראוי שאף שב כזה יקבל שכר כמו

¹² והשווה: פירושו של יהודה קול לשמי"א יג א, דעת מקרא, המביא קביעה דומה מפירושיהם של ר"י מטראני ור"י אברבנאל.

¹³ השווה: רמב"ם, הל' תשובה, פרק ב, הלכה א: "איזוהי תשובה גמורה? זה שבא ליזו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשות ופרש ולא עשה מפני התשובה זהו בעל תשובה גמורה". קביעה זו מקורה בגמרא יומא פו ע"ב: "היכי דמי בעל תשובה? אייר יהודה: כגון שבאת ליזו דבר עברה פעם ראשונה ושניה וניצל הימנה".

שלמה ויסבליט

שמקבל מי שעשה תשובה מאהבה. וזאת, כי אפשר לומר שהחרטה שמתחרט החוטא על העברה שעבר, מלמדת כי מלכתחילה לא נעשתה מרצון "ושאם הונח לרצונו הפשוט לא היה עושה לפי מה שהרצון גוזר עתה". לאמור: מעשה החטא נעשה בעצם באונס, ועל כן החרטה מתקבלת, והתשובה היא תשובה שלמה. כל זה הוא "דרך חסד ונדבה מהשם יתברך", וכדלעיל: "מצות התשובה היא במדרגה גדולה יותר מכל מצוות התורה, שעל ידה ישיג האדם התכלית המושג מן התורה שהיא אהבת השם יתברך, ואם על צד החסד הגמור הנמשך על בעל התשובה דרך נדבה". ועל כן אם חוטא עשה תשובה, בין מאהבת השם בין מיראתו, תשובתו מתקבלת, והקב"ה עוזר גם לזה ששב מיראה לשוב בסופו של דבר מאהבה.